

Історіографія, джерелознавство, методологія

УДК 930.85

В. Г. Космина

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ АНАЛІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ ЯК ПРОБЛЕМА ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті розглядаються здобутки і проблеми історіографії в царині цивілізаційного аналізу всесвітньої історії. Автор доходить висновку, що цей аналіз здійснювався в межах філософії та соціології й не сягає рівня історичної науки – рівня фактів. Завданням є з'єднання теорій цивілізацій і методів історичної науки.

Ключові слова: *всесвітня історія, історіографія, цивілізаційний аналіз, методологія історії, теорія цивілізацій.*

Сьогодні в поглядах на всесвітню історію учені, особливо на пострадянському просторі, вже як цілком звичними, навіть парадигмальними, оперують поняттями «цивілізація», «цивілізаційний підхід», «цивілізаційний аналіз». В методологічних працях із соціально-гуманітарних наук цей підхід здебільшого замінив собою застарілий формаційний підхід. Але в самих історичних дослідженнях, що проводяться за методологічними канонами історичної науки, він практично не застосовується. За визнанням російського академіка Ю.О. Полякова, автори, як правило, «обмежуються лише декларуванням своєї прихильності до цього принципу та численними повтореннями терміну стосовно різних конкретних історичних явищ та подій» [1, с.4]. Ще відвертіше з цього приводу висловлюється вчений-цивілізаційник І.Г. Яковенко: «З різнорідних досліджень формується деяке уявлення про окремі культури (локальні цивілізації), взяті в їх специфіці, та про народи – носії цих культур. Проте ці уявлення величезною мірою виявляються результатом інтуїції та здорового глузду. Ні про цілісну теорію, ні про завершений метод компаративістського дослідження говорити не доводиться... Науковий апарат не має стандартизованих процедур дослідження й верифікації. Є вглядування в матеріал та інсайтна побудова деяких схем і моделей, котрі обґрунтовуються автором» [2, с.108].

При таких оцінках цивілізаційного висвітлення історичного процесу закономірно постає питання про зміст того методологічного досвіду, що накопичився в науці протягом щонайменше півтора століття вивчення цивілізацій. У цій статті ми й спробуємо окреслити набути і проблеми історіографії в царині цивілізаційного аналізу всесвітньої історії.

Цивілізаційний аналіз є серцевиною цивілізаційного підходу до вивчення всесвітньої історії. Відповідно до класифікації наукових методів аналіз належить до класу логічних дій загальнонаукового значення. Він являє собою сукупність процедур, сутністю яких є мислений поділ об'єкта на його складники, виявлення його структури, відокремлення суттєвого від несуттєвого, зведення складного до простого [3, с.166].

Історична наука в своєму аналізі всесвітньої історії як цілого оперує такими найменшими одиницями поділу, як елементарні історичні факти. Це її, так би мовити, «родова» відмінність від інших наук.

Проте вивчають людину і людське суспільство, а відтак у тій чи іншій мірі мають справу з їх історією й низка інших соціально-гуманітарних дисциплін, передусім філософія історії, соціологія, культурологія та ін. Для них є звичним поділ всесвітньої історії на частини, що вже становлять певні цілісності та уможливають змістовне вивчення явищ і процесів відповідно до предметного поля кожної дисципліни.

Великими структурними одиницями членування всесвітньої історії в період становлення вказаних дисциплін були переважно держави, або державно-територіальні утворення різних типів. З кінця XIX ст. в арсеналі дослідників з'являються менш зримі, але масштабніші і внутрішньо більш логічно вибудовані пізнавальні конструкти системної якості – локальні цивілізації, суспільно-економічні формації, світосистеми тощо. Вони створювались як конструкти умоглядні, теоретичні, але спирались на ті чи ті масиви відомих фактів історії й уже самі задавали логіку й напрямок досліджень у відповідних науках та зміст подальших аналітичних процедур. Як наслідок, формувалися певні теоретико-методологічні підходи до вивчення (осягнення) всесвітньої історії як такої або історичних аспектів становлення загальних об'єктів інших соціально-гуманітарних наук.

Суттєві здобутки тут мала філософія історії. Її визначають як галузь філософського знання, що вивчає історичний процес та його складові як своєрідні, внутрішньо розгалужені та водночас цілісні утворення в їх взаємозв'язку і змінах, природу, способи і форми історичного пізнання, основні особливості, ланки і рівні використання історичних знань [4, с.367]. Елементи такого роду знання здавна накопичувались як у Європі (античність та християнське середньовіччя), так і в інших культурно-історичних регіонах світу. Формування ж філософії історії як самостійної галузі філософії, очевидно, є сенс віднести до доби Просвітництва, коли побачила світ праця Вольтера «Філософія історії» (1765), а термін «історія» почав уживатися в однині.

Передусім слід назвати імена філософів та соціологів, що тією чи іншою мірою займалися осмисленням всесвітньої історії та макроісторичних проблем. У XVIII ст. це були французькі філософи Вольтер, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.А.Н. Кондорсе, Ж.-Ж. Руссо, італієць Дж. Віко, німці Й.-Г. Гердер і І. Кант, пізніше – Г.В.Ф. Гегель і К. Маркс. Вони мали власне загальне бачення історичного процесу, але на той час фактично не існувало якоїсь методології історичних досліджень і вони не могли ні запропонувати якусь методіку роботи з історичними фактами і джерелами, ні спиратися на неї. У більшості випадків членування всесвітньої історії відбувалося за лінійно-стадіальною схемою додаванням телеологічних гіпотез.

Схожа ситуація зберігалася й у XIX ст., коли стала напрацьовуватися позитивістська методологія. Представники позитивізму О. Конт, Дж.Ст. Міль, Г. Спенсер, Г.Т. Бокль відвели питання конкретних досліджень історикам-практикам, а своє бачення історії формували знов-таки на філософському рівні за лінійно-стадіальною схемою. Це, власне, робили й представники «філософії життя» А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, В. Дільтей, а в XX ст. – А. Бергсон і О. Шпенглер, хоча пропонували інші макросхеми аналізу – з поділом історії на форми розвитку окремих культур, що вже спостерігалось у Дж. Віко і Й.-Г. Гердера. Філософи-неокантіанці В. Віндельбанд і Г. Ріккерт зробили акцент на загальному методі історичних наук – індивідуалізуючому, однак і у них справа ніколи не доходила до історичного аналізу на рівні історичних фактів.

У XX ст. соціологи М. Вебер, Е. Дюркгейм, П.О. Сорокін, Т. Парсонс, Ю. Габермас, І. Валлерстайн, Д. Вілкінсон та ін. вели пошук соціокультурних, комунікативних чи макроекономічних засад всесвітньо-історичного процесу. Однак підстави для відповідного аналізу історичного процесу знаходили в сферах мислення, свідомості, економічних інтересів і нічого перспективного історикам, що досліджують історичні факти та джерела, запропонувати також не могли. Тимчасом філософи Р.Дж. Колінгвуд, Р. Арон, П. Рікер, П. Вен, Л. фон Мізес піддавали критиці старі історіософські концепції. Нові ідеї поділу всесвітньої історії на стадії висували К. Ясперс, В. Росту, Е. Тоффлер.

Але історіософські теорії, як і соціологічні чи культурологічні, залишалися «позаісторичними». «Філософ, – писав П. Рікер, – це той, хто знаходить у історії смисл, відомий наперед» [5, с.44]. В останній третині XX ст. поступова втрата в суспільстві колишньої довіри до великих ідейно-філософських систем, породжених добою Просвітництва («метанаративів»), поєдналася з критичним переосмисленням текстів історичних описів. Праці Ж. Дерріди, М. Фуко, Х. Уайта, Ф. Анкерсмита, Р. Барта, Ж. Дельоза, Д. Ла Капра, Ю. Крістевої, Ж.-Ф. Ліотара та ряду інших авторів сприяли утвердженню у філософії таких постмодерністських течій як постструктуралізм та деконструктивізм, «лінгвістичному повороті» в історіографії.

Результатом було «падіння метанаративів», що означає втрату історіографією колишніх філософських скріп, а відтак – розпад «єдиної історії» як ідеалу доби Просвітництва. В історіографічну практику ввійшло написання різних мікроісторій, історії повсякденності тощо.

На тлі еволюції загального філософського та соціологічного осмислення всесвітньої історії помітно вирізнялися праці, де був присутній уже власне цивілізаційний аналіз всесвітньої історії. Тривалий час (приблизно, до 60-70-х років XX ст.) він у тих чи інших формах практикувався в рамках різних цивілізаційних теорій як їхній елемент, а самостійної методологічної рефлексії у науковій літературі не мав.

Вважається, що поняття «цивілізація» в сучасному розумінні вперше з'явилося у трактаті французького економіста-фізіократа маркіза В.Р. де Мірабо «Друг людини, або Трактат про населення» (1756) [6, с.59]. З того часу його застосовували в різних контекстах, із різним смисловим наповненням, але зазвичай застосовували й застосовують для позначення великих соціокультурних спільнот людей, що з'являються, принаймні, з появою писемності. Виграшною стороною і теорій світових цивілізацій (періодів в історії людства), і теорій локальних цивілізацій є те, що вони передбачають розгляд всесвітньої історії в нерозривній внутрішній єдності матеріальних, духовних, соціальних, політичних тощо чинників. Висунення ж цих різноманітних теорій, що сьогодні сприймаються як складники однієї багатопланової теорії цивілізацій, відбувалося здебільшого в контексті філософсько-історичного або соціологічного бачення всесвітньої історії.

Докладний огляд цих теорій немає потреби робити, оскільки він уже здійснений у працях І.М. Іонова та В.М. Хачатурян [6; 7]. Варто, однак, назвати тих авторів, чий внесок у теорію цивілізацій російські дослідники вважають дуже вагомим. Із мислителів давніх часів і середньовіччя – це Геродот, Фукидід, Платон, Ксенофонт, Аристотель, Лукрецій, Цицерон, Страбон, Плутарх, Ван Фучжи, Аль-Біруні, Ібн-Хальдун. У XVI-XVIII ст. – це Ж. Боден, Дж. Віко, Ф. Вольтер, А. Фергюссон, А. Тюрго, Ж.-Ж. Руссо, Й.-Г. Гердер, Ж.А.Н. Кондорсе. У XIX ст. – Г.В.Ф. Гегель, А. де Сен-Сімон, О. Конт, Ф. Гізо, Д.Ф. Сарм'єнто, В.Ф.Шеллінг, Ф. Шлегель, В. Гумбольдт, В. Кузен, Ш. Ренув'є, Т.С. Жуффруа, Ж. Мішле, Е. Кіне, П.Я. Чадаєв, Ж.-А. Гобіно, Г. Рюккерт, Г.Т. Бокль, Г. Спенсер, Ф. Ратцель, І. Тен, А. Дюмон, Я. Буркхардт, К. Лампрехт, В. Дільтей, П.Л. Лавров, І.І. Карєєв, Л.І. Мечников, В.О. Ключевський, В.С. Соловйов,

К.М. Леонтьев і, звичайно, автор однієї з найбільш обґрунтованих теорій цивілізацій, викладеній у книзі «Росія і Європа», М.Я. Данилевський [8].

У першій половині ХХ ст., коли вже окреслились деякі методологічні стандарти дисциплінарного знання в соціально-гуманітарних науках, центр ваги переміщався з узагальненого філософського бачення історії цивілізацій на їх дослідження відповідно до вказаних стандартів. Суттєвим був методологічний внесок уже згадуваних соціологів – М. Вебера, Е. Дюркгейма, А. Берра, П. Сорокіна, а також М. Мосса – у вивченні соціальної ролі релігії та Н. Еліаса – в дослідженні процесу цивілізації. Французькі історики зайнялися багатоплановим цивілізаційним дослідженням Європи (М. Блок, Л. Февр, Ф. Бродель), Китаю (М. Гране) та інших регіонів. Британські антропологі Б. Маліновський, Е. Еванс-Прітчард, А.Р. Редкліфф-Браун суттєво просунулися в теорії і методології культурно-антропологічних досліджень.

Проте найзнаменнішими віхами в цивілізаційному дослідженні всесвітньої історії стали публікації у 1918-1922 рр. 2-томного видання «Присмерку Заходу» О. Шпенґлера [9] та в 1934-1961 рр. 12-томного «Дослідження історії» А.Дж. Тойнбі [10; 11]. Це були побудовані на основі величезного історичного матеріалу справді вражаючі й широкомасштабні картини цивілізаційного розвитку людства як історії окремих, внутрішньо цілісних культурно-історичних регіонів. Про ці твори, як і про працю М.Я. Данилевського, йтиметься окремо в огляді джерельної бази дисертації.

Вони дали відчутний поштовх розвитку цивілізаційних, передусім теоретичних, досліджень, особливо праця А.Дж. Тойнбі. Уже в 1956 р. вийшов спеціальний критичний збірник статей [12], в якому взяли участь багато знаних у світі вчених. А незабаром у різних країнах, передусім у США, з'явилась ціла серія публікацій, де в різних напрямках розвивалася та уточнювалася цивілізаційна теорія А. Тойнбі. Ф. Бегбі [13] визначав більш ефективні способи порівняльного аналізу культур і цивілізацій. К. Куїґлі [14] уточнювала тривалість фаз життя цивілізацій, їхній зміст і період майбутнього домінування Заходу. Р. Коулбон [15] характеризував провідну роль культури в житті цивілізації. А. Кребер [16] досліджував інтегруючу роль стилю її культури, Е. Калло [17] – таку ж роль традицій, М. Мелко [18] – органічності її внутрішньої будови. Ці теоретичні пошуки послідовників А. Тойнбі розширювали діапазон цивілізаційного аналізу й перетворювали цивіліграфію на доволі впливову течію в суспільствознавчій думці, хоча й не панівну.

На цьому тлі справжні метаморфози пережило за останні півстоліття сприйняття вчення А. Тойнбі, а також О. Шпенґлера та М.Я. Данилевського, в соціально-гуманітарних науках у Східній Європі. В радянській історичній і філософській літературі їхні книги, особливо праці А. Тойнбі і О. Шпенґлера, піддавалися різкій критиці як «антинаукові», «абсурдні» тощо. А в пострадянській – ними уже щиро захоплювалися, обов'язково включали їхній виклад у підручники з філософії, культурології, методології історії, присвячували їхньому аналізу (цього разу – загалом апологетичному) статті, монографії, дисертації [докладніше див.: 19, с.12-13,29-13,42-44]. Але в потоці аналітичних статей ми не зустрічаємо праць, присвячених вивченню справжнього історико-методологічного потенціалу книг названих авторів.

Проведений же нами спеціальний аналіз цього потенціалу цивілізаційних теорій М. Данилевського, О. Шпенґлера і А.Дж. Тойнбі для історичної науки [19, с.12-56] показує, що вони, попри їхню логічну переконливість і фактологічну аргументованість, будувалися все-таки як філософсько-історичні теорії. Ці теорії не виводились із аналізу історичних фактів та історичних джерел. Їхні основні постулати вводились в опис ззовні як уже готові, зарані осмислені схеми, а фактографічний матеріал, іноді, як у А. Тойнбі, надзвичайно багатий та різноманітний, слугував скоріше для ілюстрації теорії.

Тимчасом на Заході після виходу праць О. Шпенґлера і А. Тойнбі уже мало хто наважувався оспорювати теорію локальних цивілізацій. Її успіху сприяло й те, що в 1960-ті роки на світову арену як самостійні політичні актори вийшли десятки нових країн, вчорашніх колоній, а в число економічно найрозвиненіших країн стрімко увірвалася Японія, за котрою почали «підтягуватися» нові індустріальні країни Східної Азії. Ці азійські країни не відмовлялись від своїх традицій, зокрема, конфуціанської етики, а, навпаки, спирались на них, тоді як на Заході зримо окреслилась криза старих соціальних структур, трудової етики, суспільної моралі.

Осмислюючи нові явища, філософи й соціологи, крім іншого, звернулися до теоретичної спадщини М. Вебера, що в своїх працях [20; див. також: 21; 22] обґрунтував теоретико-методологічну конструкцію «ідеального типу», котра дозволяла логічно зв'язувати неоднорідні явища в різних культурах, проводити системний порівняльний аналіз релігій, їхньої господарської етики, типів правління тощо і виявляти «людський вимір» соціальних подій.

«Веберівський ренесанс» супроводжувався активізацією пошуків у галузі дослідження цивілізаційного устрою суспільств. Помітним явищем у цій царині стала книга ізраїльського соціолога Ш. Ейзенштадта «Революція і трансформація суспільств: порівняльне вивчення цивілізацій» [23; див. також: 24]. Учений особливу увагу приділив виявленню взаємодії інституційних характеристик соціальних структур різних типів суспільств та їх символічних характеристик – екзистенційних і соціальних кодів і символів колективної ідентичності. В ряді наступних праць він продовжив аналіз історичної динаміки суспільств в поєднанні її соціальних і культурних чинників.

З 1979 р. в США почав виходити спеціальний журнал «Comparative Civilizations Review» («Порівняльний огляд цивілізацій»). Його заснувало Міжнародне товариство з порівняльного вивчення цивілізацій, створене в 1961 р. зусиллями А.Дж. Тойнбі та П. Сорокіна – його першого президента. На сторінках цього спеціалізованого видання регулярно публікувалися статті великого кола дослідників, присвячені різним

аспектам життя цивілізацій. З'являлися й окремі публікації, в яких розглядалися ті чи ті аспекти цивілізаційного аналізу суспільства, осмислювалася сама методологічна категорія «цивілізаційний аналіз».

Передусім це були статті багаторічного співредактора журналу і президента вказаного Товариства у 1977-1983 рр., американського соціолога литовського походження В. Каволіса. Уже в першому номері журналу він виступив із статтею [25], в якій перспективи становлення цивілізаційного аналізу пов'язав із виявленням взаємодії двох начал у кожному суспільстві – енергетичного («духовної енергії») та структурного (регулюючого й стабілізуючого). В іншій статті [26] він описав зв'язок цивілізаційних форм з п'ятьма історичними структурами свідомості – архаїчною, магічною, міфічною, раціональною та інтегральною. А в узагальнюючій монографії «Цивілізаційний аналіз як соціологія культури» [27] накреслив саму схему аналізу внутрішнього устрою цивілізації – через виявлення співвідношення в ній культурних (символічних) і соціальних (інституційних) структур різного рівня, вказавши, що предметом цивілізаційного аналізу має бути сам «історичний текст» (контекст).

Варто відзначити, що в 1990-ті роки різко зріс суспільний інтерес до цивілізаційної проблематики. Важливу роль тут відіграли падіння комуністичних режимів у Східній Європі, що сприймалося як остаточна перемога ліберальної демократії й «кінець історії» [див.: 28; див. також: 29], та вихід у світ у 1993 р. статті, а в 1996 р. – книги С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій» [30; див. також: 31]. Американський політолог на основі різнобічного фактичного матеріалу з історії й сьогодення світу змалював нову геополітичну конфігурацію сил, згідно з якою після розпаду комуністичного блоку й припинення «холодної війни» на передній план у світовому протистоянні вийшли фундаментальні суперечності між цивілізаціями. Найбільшу загрозу несе можливий конфлікт між Заходом і «мусульмансько-конфуціанським блоком», особливо з урахуванням високих темпів економічного зростання Китаю.

Висновки і «пророцтва» С. Гантінгтона буквально сколихнули суспільно-наукову думку. На тлі активного обговорення в соціальних науках теми глобалізації [див.: 32] вони викликали неабияку гостроту дискусій. На сторінках журналу «Foreign affairs», де була опублікована стаття С. Гантінгтона, політологи з різних країн світу або зрідка й обережно солідаризувались із його концепцією, або (набагато частіше) намагались довести її хибність. Утім, після подій 11 вересня 2001 р. чимало скептиків визнали його правоту.

Водночас серед філософів, культурологів, а особливо соціологів, стала більш популярною проблема цивілізаційного аналізу суспільства. Було визнано, що в добу глобалізації вирішальна роль належить міжцивілізаційним взаємодіям. Звідси – зростання інтересу до порівняльного аналізу цивілізацій та механізмів їхнього внутрішнього устрою. У 2001 р. журнал Міжнародної соціологічної асоціації «International Sociology», що виходить у Великобританії, присвятив окремий випуск питанням цивілізаційного аналізу. Статті з цього випуску в оновленому вигляді ввійшли у виданий у Лондоні в 2004 р. збірник «Переосмислення цивілізаційного аналізу» [33]. У статтях майже двох десятків відомих соціологів йшлося не тільки про нове бачення ролі й місця цивілізації в умовах глобалізації й потенційного «зіткнення цивілізацій», а й про необхідність більш уважного й скрупульозного вивчення всієї проблематики цивілізаційної історії людства – від її витоків до сьогодення – та взаємозв'язку внутрішніх структурних елементів цивілізацій, а особливо – міжцивілізаційної взаємодії. Як відзначав співредактор збірника Е. Тір'якян, для поглиблення цивілізаційного аналізу важливо виділяти базовий концепт чи смисл цивілізації та вивчати соціальні структури, котрі, як «корали», вирости довкола нього [34, с.32]. Утім, це не означало революційних змін у самій методології цивілізаційного аналізу. Як і раніше, головними об'єктами досліджень залишались порівняльний аналіз цивілізацій і взаємодія структур соціального і культурного порядку.

В тому ж методологічному ключі розвивали ідею цивілізаційного аналізу й автори інших соціологічних праць. Австралійський соціолог Й.П. Арнасон [35] здійснив критичний огляд класичних і сучасних підходів до цивілізаційного аналізу, продемонстрованих у працях з історичної соціології, порівняльної культурології та інтелектуальної історії. На думку автора, цивілізації мають аналізуватися як багатовимірні системи, з наголосом на їхньому культурному змісті, але з урахуванням певної самостійності політичних і економічних інститутів.

На зламі ХХ-ХХІ ст. вагомий внесок у порівняльний аналіз історії цивілізацій зробили праці Ш. Ейзенштадта. Він продовжив дослідження теоретичних проблем соціокультурної динаміки різних суспільств, звернувши особливу увагу на проблеми внутрішньої солідарності в різних соціальних групах, патрон-клієнтські відносини в суспільстві, зв'язок політики і релігії [36]. А в найбільш об'ємній зі своїх книг – «Порівняння цивілізацій і множинна сучасність» (2003) він докладно розглянув цілий комплекс проблем, пов'язаних із цивілізаційним виміром соціологічного аналізу. Об'єктами вивчення тут стали такі аспекти суспільного устрою в різних цивілізаціях як суспільний поділ праці, колективні культурні програми, динаміка в традиціях тощо. Результатом же в добу глобалізації стає «множинна сучасність» («множина модернів»): не існує єдиного сценарію модернізації за західним зразком, а кожна цивілізація випрацює власну модель модернізації, пристосовуючись до загальносвітових процесів. Відбувається «глобалізація цивілізаційних традицій» [37, с.33-165, 519-560, 925-952].

Своєрідним історичним екскурсом у проблему формування цивілізаційної множинності світу стало колективне дослідження, здійснене Ш. Ейзенштадтом, Й.П. Арнасоном, Б. Віттроком за участі ряду інших соціологів [38]. Середина I тис. до н.е. («осьовий час») була винятково творчою фазою в становленні цивілізацій Стародавньої Греції, Давнього Ізраїлю, Ірану, Індії та Китаю. У своєму аналізі «осьового часу» автори звертаються передусім до релігійних текстів, котрі й дають їм підстави для здійснення порівняльного дослідження вказаних цивілізаційних моделей суспільного розвитку.

Водночас у західній соціології поширювався інший підхід до проблем світового розвитку на сучасному етапі – глобалістський. Теорія глобалізації, користуючись, по суті, тими ж структурними схемами аналізу, але акцентуючи увагу на процесах інтеграції й уніфікації світової спільноти (звісно, за західним зразком), неминуче вступала в суперечність із теорією множинності цивілізацій. Два теоретичних підходи, спираючись на різний фактичний матеріал, а отже, виявляючи різні, навіть протилежні, тенденції в сучасному світовому розвитку, гостро конкурували один з одним. Здійснювалися спроби якось їх «примирити», об'єднати в єдиному дискурсі [див.: 39; 40], але для цього бракувало необхідної інтегруючої теорії, а головне – відповідної методології досліджень. Р. Робертсон навіть запропонував новий термін – «глокалізація» [див.: 41]. Та цього виявилось замало для розв'язання теоретичної дилеми. Тому й сьогодні продовжуються заклики до з'єднання цивілізаційного аналізу та теорії глобалізації, виходячи з того, що світова історія – це так чи так – єдиний процес (див. статтю англійського соціолога Д. Інґліса під промовистою назвою: «Цивілізації чи глобалізація(ї)? Інтелектуальне зближення та історичне світобачення» [42]).

Проблеми подібного роду постали сьогодні не випадково. Цивілізаційний аналіз, що посів помітні позиції в соціології та її галузі – історичній соціології, передусім, англо-американській, оперує категоріями доволі складних конструкцій – «соціальних структур» та – рідше – «культурних структур». Саме вони є тими елементарними одиницями, на які в ході аналізу «розкладається» цивілізаційне «ціле». Адже, як пише український дослідник А.Ю. Мартинов, сама історична соціологія – це «наука, що аналізує історичний розвиток соціальних структур, як своєрідного інституціоналізованого результату практичної дії соціальних суб'єктів, а також зворотний вплив зазначених структур на соціальну поведінку цих же суб'єктів» [43, с.86].

Однак «соціальна структура» будь-якого рівня, що тлумачиться як система зв'язків між елементами, з котрих складається суспільство, – це не якась наочна «річ», а лише розумова конструкція, саме існування якої доводиться теоретичними засобами. І якщо така пізнавальна модель одного разу створена (на основі теоретичного узагальнення відомих фактів), то надалі в описах історичних процесів вона «живе власним життям», не потребує постійного звернення до конкретних фактів історії, сама стає всюдисущим «фактом». Ось із таких відносно сталих «моделей-фактів» надалі й моделюється в соціології історичний процес, зокрема, історія цивілізацій, здійснюється порівняльний аналіз останніх тощо. Такі спрощені моделі взагалі-то тільки й дозволяють робити стислий структурно-динамічний опис і логічне пояснення історії, адже фіксація уваги на кожному факті минулого просто унеможливила б цей опис. Та чи відображають вони справжню історію в її конкретиці, чи не спотворюють її під впливом тих чи інших філософських (соціологічних) теорій, особливо з урахуванням того, що соціологи безпосереднім дослідженням історичних джерел не займаються, а здебільшого узагальнюють і переосмислюють результати досліджень істориків?

Сумніви з цього приводу висловлюють і самі соціологи. Так, німецький вчений В. Кньобль [44] робить цілком резонне застереження, що в цивілізаційному аналізі суспільства та його історії переважає дух детермінованості процесів і явно недооцінюється їхня контингентність, тобто можливість відбуватися й по-іншому, властива соціальним системам. Нехтування часовою змінністю структур призводить до надмірного «випрямлення» й осучаснення історії та її «замерзання» в певних пізнавальних схемах.

И.П. Арнасон відзначав [45], що кожна цивілізація має бути проаналізована в єдності її культурних, політичних та економічних структур. Але проект цивілізаційного аналізу, відроджений наприкінці ХХ ст., все ще перебуває в стадії становлення. Подолати ж обмеження, які на нього накладаються традиційними методологічними установками самої історичної соціології, можна лише у співпраці з істориками та представниками інших соціальних дисциплін.

У зв'язку з цим зростає значення того, як самі історики підходять до проблем цивілізаційного аналізу історичного процесу. На жаль, тут традиційна історіографія навряд чи може похвалитися великими здобутками. Якщо брати національні історіографії країн Заходу, то рідко хто з істориків-практиків береться за вивчення широкомасштабних цивілізаційних проблем на методологічних засадах історичної науки. Виняток становить хіба що французька Школа «Анналів». Але, по-перше, дослідження більшості її представників не часто виходять за межі середньовічної Франції, а по-друге, – сама ця історична школа відрізняється від багатьох інших тим, що від часу свого заснування на зламі 20–30-х років ХХ ст. взяла на озброєння методи інших наук, насамперед соціології (розвиток історичної соціології як галузі науки соціології, очевидно, тому й не набув у сучасній Франції великого розмаху, зокрема, у вивченні цивілізацій, що її предметну сферу давно й успішно «освоюють» історики названої школи). З 1946 р. журнал «Анналі» мав підзаголовок «Економіки. Суспільства. Цивілізації», який у 1994 р. змінив на новий: «Історія, соціальні науки», підкреслюючи цим соціальний характер історичної науки.

Один із лідерів Школи «Анналів» Ф. Бродель у книзі «Сучасний світ: історія і цивілізація» (1963), перевиданій у 1987 р. під більш відомою сьогодні назвою «Грамматика цивілізацій» [46; див. також: 47] окреслив ключові пункти методології цивілізаційного аналізу історії. Він наголошував, що саме поняття «цивілізація» може бути визначене тільки в співвідношенні з усіма науками про людину. Цивілізації являють собою безперервний процес історичної спадкоємності, але включають у себе структури, що створені реальностями, які вивчає не історія, а інші науки, – географічним простором, соціальною ієрархією, колективною психікою, економічною доцільністю тощо. Традиційна ж історія має справу з перебігом окремих подій, або з їх сукупностями – епізодами, фазами, періодами (10-20-50-річними), тобто «довгими подіями, позбавленими незнаних деталей». Але вона здатна піднятися й на третій, вищий рівень – рівень багатівікових рухів, де й виникають цивілізації. Останні «розглядаються в усьому їхньому тривалому

розвитку, з їх стійкими тенденціями, структурами, з їх майже абстрактними і разом з тим основоположними схемами» [47, с.39,57,63-64].

Як бачимо, на цьому рівні історик покидає поле традиційної історії й фактично діє як соціолог, переймає його методи, а отже, наражається на ті ризики, про які йшлося вище. Такий історичний підхід має свої «недоліки й навіть небезпеки: він може привести до надмірно легких узагальнень філософії історії, іншими словами, до створення історії вигаданої більшою мірою, ніж визнаної й доведеної» [47, с.65]. Тут, можливо, й криється причина того, що історики-практики рідко піднімалися на подібний рівень узагальнень, а до грандіозних побудов О. Шпенглера і А. Тойнбі ставилися з недовірою.

Зупинимось на проблемі розробки методології цивілізаційного аналізу в пострадянській науковій літературі. Тут вона мала свою специфіку. Якщо на Заході цими питаннями в останні два десятиліття найчастіше займалися соціологи, то на пострадянському просторі вони опинилися в центрі уваги передусім істориків, філософів та культурологів. Необхідність враховувати цивілізаційні особливості різних регіонів світу почала визнаватися філософами й істориками ще в радянські часи. Особливо на цьому наголошували вчені-сходознавці. Проте учасники низки філософських дискусій та автори публікацій першої половини 1980-х років дотримувались, за спостереженням Я.Г. Шемякіна, однієї позиції: розглядаючи співвідношення понять «формація» і «цивілізація», вони проводили «думку про їх жорстку й однозначну субординацію: категорія формації й тільки вона одна відображає в інтерпретації цих дослідників сутнісний бік історичного процесу, якість загального, в той час як поняття «цивілізація» – лише якість особливого» [48, с.97].

У добу перебудови (друга половина 80-х років) значущість формаційного підходу до історії в очах багатьох авторів поступово знижувалась, а на зламі 80–90-х років узагалі була поставлена під сумнів. Головним претендентом на його місце в статусі визначальної методології став цивілізаційний підхід. Та щоб відвоювати собі провідну методологічну роль він мав бути ще підкріплений розробкою й упровадженням дієвої методології (теорії і методики) цивілізаційного аналізу історичного процесу. Перші важливі кроки у цій царині були зроблені відомим радянським істориком-методологом М.А. Баргом. Ще в книзі 1984 р. він розмежував категорії «всесвітньо-історичний» (формація) і «локально-історичний» («внутрішньоформаційний регіон», «формаційний стадіальний регіон») [49, с.35-60], чим намітив шлях для обґрунтування методології дослідження локальних цивілізацій. У роки перебудови він зайнявся вивченням процесів зростання історичної свідомості європейців [50], проблемами історичної антропології й людської суб'єктивності [51]. А в 1990-1991 рр., в останніх прижиттєвих публікаціях, він виступив уже як ініціатор і методолог цивілізаційного підходу до історії.

Категорію «цивілізація» він розглядав як «провідну (найвищу) парадигму історичного пізнання», що гранично відображає двополосну систему – єдність «антропогенного» і «соціогенного» начал, між якими існує поле соціальної напруженості. Перше з них являє собою «прагнення індивіда до самовизначення» й інколи, як у Західній цивілізації, може відігравати вирішальну роль. Друге начало – фактор «об'єктивної необхідності», що диктує індивіду матеріальні й соціально-нормативні умови існування (де в чому він збігається з формацією) – домінує, за М.А. Баргом, в інших цивілізаціях [52, с.71-74]. Тому категорія «цивілізація» в парадигмальному відношенні здатна забезпечити «насправді глобальне бачення історії суспільства, що включає як об'єктивний, так і суб'єктивний її аспект», вона орієнтує дослідника на «пізнання минулого через усі форми об'єктивації суб'єкта історії», а тому «вперше відкриває можливість побудови власне історичної методології» [53, с.32-33].

Необхідність «людського виміру» в аналізі всесвітньої історії, на чому наполягав М.А. Барг, визнавалася багатьма вченими. У філософському контексті її підтримував В.Ж. Келле [54, с.31-32], зазначаючи, однак, що в цивілізації, як соціальному і культурному утворенні, формаційний підхід дозволяє аналізувати природно-історичний процес, тобто об'єктивний і закономірний, а цивілізаційний – досліджувати специфіку культури даної цивілізації, тобто її суб'єктивно-особистісний бік [55, с.27].

Інтерпретація цивілізації саме як соціокультурного феномена відбилася на змісті розвитку соціології й культурології і дала імпульс становленню інтегруючої дисципліни – соціальної культурології. Одним із її зачинателів став філософ-сходознавець Б.С. Єрасов. У 1990 р. він опублікував теоретичну працю, де був проаналізований зв'язок між релігією, культурою і цивілізацією на Сході [56], а в 1994-2000 рр. кілька видань витримав його підручник «Соціальна культурологія». Завдання цієї дисципліни він убачав у тому, щоб «розкрити зміст і принципи духовної діяльності як важливого компонента соціальної регуляції поряд з економікою, політикою й соціальними відносинами» [57, с.3]. Це, власне, була спроба проаналізувати зв'язки і взаємовпливи вказаних чотирьох головних структурних компонентів цивілізації, як це вже практикувалося в західній соціології та філософії історії. У 1998 р. Б.С. Єрасов виступив укладачем і редактором хрестоматії «Порівняльне вивчення цивілізацій» [58], у якій були зібрані уривки з праць найвідоміших учених-цивілізаційників світу і яка стала інтегрованою теоретико-методологічною публікацією з історії цивілізацій. Утім, вона теж не виходила за рамки філософського аналізу цивілізаційного розвитку людства.

У пострадянській Росії інтерес до цивілізаційної проблематики у 1990-ті роки наростав лавиноподібним чином. Виходили численні статті й монографії, стали випускатися періодичні збірники й альманахи («Цивілізації», «Цивілізації і культури», «Цивілізації і сучасність»). Автори публікацій нерідко торкалися і питань теорії цивілізацій та цивілізаційного аналізу історії – як світової, так і російської. Журнал «Общественные науки и современность» навіть запровадив постійну рубрику «Російська цивілізація». На початку ХХІ ст. розгорнув великий проект із дослідження сучасних цивілізацій журнал «Мировая экономика и международные отношения», що його видає однойменний інститут Російської Академії наук. У ньому

привертає нашу увагу вступна стаття методологічного характеру керівників проекту істориків Є.Б. Рашковського та В.Г. Хороса «Світові цивілізації і сучасність (до методології аналізу)».

Автори закликали «підняти розробку цивілізаційної проблематики на новий рівень». Запропонована ними схема аналізу конкретних цивілізацій включала три основні блоки: основні цінності й інституції цивілізації; історична динаміка цивілізації; цивілізація і сучасність. Щоб «вибудувати» ієрархію цінностей та інститутів вони, спираючись на схему американського соціолога Е. Шилза, накреслили таку послідовність її опису: «ядро» цивілізації (вузли відношень та ідей «людина – Святиня», «людина – природа», «людина – суспільство», тип влади, екзистенціальна сфера – сім'я, любов, трудова етика, мораль); діалектика цивілізації (пошук її базових бінарних опозицій; цивілізація і релігія; структура і рівні цивілізації; цивілізація як просторово-часова структура); пограничні цивілізації [59, с.33-34,38-41].

Історична динаміка кожної цивілізації відбилась на її внутрішніх структурних рівнях, котрі і слід визначити та описати. Це – рівень архаїчний, укорінений у підсвідомості, мові, фольклорі; рівень «осьовий», опосередкований досвідом великих світових релігій та філософських учень традиційних епох; рівень сучасний, що відображає процес модернізації – ендогенний для Заходу та вимушений (під тиском Заходу) для решти світу. Третій блок має досліджуватись як проблема суперечливої й неоднозначної взаємодії цивілізації в умовах глобалізації. І тут автори, услід за В. Каволісом, ставлять «головне питання сучасності»: чи утримають існуючі цивілізації свою ідентичність, а чи прийдуть до якогось єдиного світу, в основі своїй «заходоцентричного»? [60, с.14,16-17]. Всі наступні публікації доповідей відомих учених та їхніх обговорень (практично до кінця 2000-х років) були пов'язані з пошуком відповіді на це запитання.

Намічена Є.Б. Рашковським та В.Г. Хоросом схема цивілізаційного аналізу суспільства та його історії в цілому збігалася з подібним аналізом у західних і російських соціологів та філософів. Вони оперували вже звичними поняттями, що відображали складні структурні об'єкти як щось певне (реїфіковане) і цілісне (суспільство, держава, економіка, етнос, релігія, мораль, родина тощо). Ю.І. Семенов узагалі дав суспільству власну оригінальну назву – «соціоісторичний організм» або, скорочено, «соціор» [61, с.8]. Культурологи також оперують структурними одиницями культури як цілого, але вже структурами смислового характеру. А.А. Пелипенко та І.Г. Яковенко у монографії «Культура як система» [62] змоделивали древо структурно-семантичного каталогу як розгорнуту в історії семантико-семіотичну прогресію форм подолання колективним суб'єктом тієї чи іншої культури апріорної й трагічно невідбутної дуальності буття і подали цей каталог як субстанціональний предмет цивілізаційного аналізу.

Як первинну клітинку культури й життя суспільства та необхідний принцип пояснення соціальних явищ розглядав дуальну опозицію і О.С. Ахієзер [63]. Він закликав передусім аналізувати соціокультурне протиріччя – протиріччя між соціальними відносинами та їх культурним підґрунтям, що розвиваються за різними законами, а відповідність між ними, їхнє взаємопроникнення він трактував як соціокультурний закон, дотримання якого забезпечує збереження цивілізації [63, с.481-486]. Водночас І.Г. Яковенко, трактуючи локальну цивілізацію як конкретну стратегію людського буття в просторовому й часовому вимірі, стрижнем цивілізаційного аналізу вважає знаходження системної якості, або культурного коду цивілізації, котрий і становить її «ядро» [64-66]. Подібні акценти в цивілізаційному аналізі, помітно поглиблюючи й розширюючи розуміння предметної області філософії й ряду конкретних соціально-гуманітарних наук (цивілізаційний аналіз нерідко означається як «метод соціології», «метод економіки», «метод культурології»), мало відбивались, однак, на методології власне історичних досліджень.

На цьому тлі помітним явищем поставала достатньо масштабна схема цивілізаційного вивчення історії, яку розробив відомий російський історик Ю.Б. Черняк у монографії «Цивіліографія. Наука про цивілізацію» [67]. Не заперечуючи формаційний підхід до історії, але зважаючи на його предметну вузькість, він запропонував звернутись до всебічного цивілізаційного осмислення історії. У його інтерпретації цивілізація являє собою «цілісну саморозвиткову суспільну систему, що включає в себе всі соціальні й несоціальні компоненти історичного процесу, всю сукупність створених людиною матеріальних і духовних об'єктів» [67, с.7,366]. Її вивченням і має зайнятися нова теоретична наука – цивіліографія, тобто «теорія і порівняльна історія цивілізацій», що «знаходиться в межах історіографії і є її найвищим синтезуючим розділом» [67, с.14,364]. При цьому традиційна історіографія, на думку вченого, «займе місце наукової дисципліни, результати дослідження якої, включаючи й інкорпоровані в них підсумки досліджень, що проводяться «частковими науками» (історія права, філософії, літератури, мистецтва, природознавства тощо), складуть основу фактичного матеріалу для цивілізаційного аналізу» [67, с.14]. Для такого аналізу в цивілізаційних рекомендається виокремлювати («постулювати») різні пласти, паралелізми, сектори, сфери, субсфери, регіони, уклади. Відповідно має проводитися «укладний аналіз», «соціобіологічний аналіз» цивілізацій, а головне – «атрибутивний» та «атрибутивно-груповий» аналіз, який у рамках «людського виміру» цивілізації передбачає виявлення і зіставлення атрибутів (ролей) індивідів і груп індивідів у різних сферах суспільного життя.

Але створення якоїсь методології такого атрибутивного аналізу («зміст атрибута – це сума дій індивіда в галузі охопленій цим атрибутом») – лише завдання на майбутнє, а поки що «відсутність у сучасного суспільствознавства необхідних аналітичних засобів змушує обмежуватись конкретно-історичним дослідженням пластів, у яких відбувалися зміни, та форм, у які вони облачалися» [67, с.186,226-277]. Унаслідок же «онтологічного «еклектизму», тобто «еклектизму» об'єктивного цивілізаційного процесу» різні аспекти життя цивілізації мають вивчати різні наукові дисципліни (економічна історія, історична соціологія, історична політологія, історична демографія, історична екологія, історична культурологія тощо) за

«принципом додатковості» [67, с.206,231]. Ю.Б. Черняк не надто сподівається на появу якоїсь універсальної макротерії, в якій би «ядро» теорії, тобто аксіома, з якої та виходить, узгоджувалося б з усією сукупністю відкритих різними дисциплінами фактів. Якщо цього не відбувається, то макротерія «зберігається як ще одне – поряд з іншими – витлумачення цивілізаційного розвитку», а отже, «всеосяжна картина цивілізаційного розвитку може містити різні системи організації й інтерпретації фактичного матеріалу і часткових висновків» [67, с.368].

Визнання за різними макротеріями (з їхніми власними «аксіомами») абсолютного пріоритету в «організації й інтерпретації фактичного матеріалу» по суті заперечує здатність історичної науки самостійно проводити цивілізаційний аналіз історичного процесу на елементарному рівні – рівні історичних фактів. Як і в розглянутих вище концепціях, у центрі уваги методологічної концепції Ю.Б.Черняка – не самі факти, а теоретичні конструкції з фактів – пласти, паралелізми, уклади тощо, тоді як існування зв'язків між явищами теоретично може бути підтверджене, на його думку, «тільки посиланням на відповідну філософську аксіому» [67, с.152].

Аналогічну позицію займає і С.І. Семенов. Окреслюючи методологію цивілізаційного аналізу, він пише: «Цивілізаційний метод є, строго кажучи, не «історичним», а історико-філософським поглядом. Він прагне подолати природну переривчастість ходу історії на окремі події і факти та осмислити буття людини і суспільства в цілому <...>. Життя конкретних цивілізацій вимірюється століттями і тисячоліттями. При такому масштабі всі деталі, факти, окремі події, навіть революції і війни, уявляються тонкою плівкою на поверхні чогось більш глибокого і вічного» [68, с.73].

Як ми вже бачили, подібні аргументи наводив і Ф. Бродель, котрий, однак, попереджав про небезпеку «надмірно легких узагальнень філософії історії» при дослідженні цивілізацій. Перехід з позицій історичної науки на позиції власне філософії мало що додає до методології історії. З іншого боку, й сама філософія в таких випадках ризикує втратити «історичний ґрунт» під власними конструктами. Філософи В.Є. Дмитрієв та І.А. Дмитрієва з цього приводу зазначають: «Концепти історії у філософії давно виявили свою позаісторичність. Це пов'язано з тим, що концепт історії, зовнішній по відношенню до самої історії, з неминучістю її завершує. Філософія, концептуалізуючи історію зовнішнім чином, втрачає в ході такої концептуалізації історичність, а разом з нею і внутрішню сполученість з історією» [69, с.280].

Таким чином, у науковій літературі, присвяченій методологічним проблемам цивілізаційного аналізу, до останнього часу залишалася не розробленою сама методологія цивілізаційного аналізу історичного процесу у формах, що відповідають дисциплінарній матриці історичної науки, а саме: опису історичного процесу на підставі дослідження історичних фактів і джерел. Як правило, сам аналіз у цій літературі «зупиняється» на рівні більш-менш усталених і складних соціальних структур і практично не сягає рівня дослідження конкретних фактів і джерел, а отже – рівня самої історичної науки. Крім того, аналізується не всесвітня історія як процес, а цивілізаційні стан і структура суспільства (суспільств) на підставі філософського (соціологічного) виокремлення цих структур. В цьому сенсі показовою є одна з теоретично найбільш фундованих праць – монографія українського філософа й історика Ю.В. Павленка «Історія світової цивілізації», яка, однак, має примітний підзаголовок: «Філософський аналіз» [70].

Узагалі із здійсненого І.М. Іоновим фундаментального дослідження існуючих на сьогодні цивілізаційних теорій випливає, що й саме уявлення про цивілізацію зазвичай постає як «непроблематизоване поняття, ментальна, а потім і когнітивна карта, за допомогою якої відбувається членування знань про минуле, орієнтація в історичних джерелах та інтерпретація нових знань» [7, с.107].

Підсумовуючи викладене, відзначимо, що аналіз системних проблем всесвітньої історії, передусім цивілізаційних, зазвичай проводили філософія історії та соціологія. Проте він не доходив до фактології історичного процесу. Інтереси ж методології власне історії, навпаки, концентрувалися навколо поглибленого дослідження самих історичних фактів та джерел і, як правило, не сягали виявлення їх іманентного системного зв'язку. Про це свідчать праці таких відомих фахівців у царині методології історії, як Й.Г. Дройзен, Е. Бернгейм, Ш.-В. Ланглюа і Ш. Сеньобос, П. Лакомб, Е. Фріман, М. Блок, Л. Февр, О.С. Лаппо-Данилевський, М.І. Карєєв, М. Хвостов, Л.В. Черепнін, С.О. Шмідт, А.Я. Гуревич, В.С. Біблер, І.Д. Ковальченко, О.М. Медушевська, Б.Г. Могильницький, М.І. Смоленський, М.Ф. Румянцева, Я.С. Калакура та багато ін. За Л.О. Зашкільняком, філософія історії є розумовим конструюванням гіпотетичних моделей змісту і способу розгортання людського буття, тоді як методологія історії намагається за мірками наукознавства «вибудувати певну систему понять, категорій і принципів, які повинні допомогти історичному свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань» [71, с.7]. Однак такий «поділ праці», коли «аналіз» і «синтез» у дослідженні всесвітньої історії (в її якісному, цивілізаційному, вимірі) закріплюються за різними дисциплінами, породжує непереборні методологічні труднощі в аналізі історичного процесу.

Тому нагальним завданням науки є виявлення властивого як цивілізаційним теоріям, так і усталеній методології історії потенціалу для їх взаємного зближення, знаходження можливих способів їх ефективного з'єднання відповідно до вимог постнекласичної науки. Досягненню цієї мети слугує вже зазначена монографія [див.: 19]. Але нею тільки започатковано тривалий процес розробки й утвердження дієвої методології системного цивілізаційного аналізу всесвітньої історії в усіх її проявах.

Джерела та література

1. Поляков Ю.А. Как отразить многомерность истории / Ю.А. Поляков // Новая и новейшая история. – 2003. – №4. – С.3-10.
2. Яковенко И.Г. О субстанции локальной цивилизации / И.Г. Яковенко // Сравнительное изучение цивилизаций мира : междисциплинарный подход : сб. статей / [отв. ред. Хвостова К.В.]. – М. : ИВИ РАН, 2000. – С.104-117.
3. Ушаков Е.В. Введение в философию и методологию науки : учебник / Е.В. Ушаков. – М. : Экзамен, 2005. – 528 с. – (Учебник для вузов).
4. Соціальна філософія : короткий енциклопедичний словник/заг. ред. і уклад. В.П. Андрущенко, М.І. Горлач. – Київ–Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.
5. Рікер П. Історія та істина / Поль Рікер ; пер. з фр. В.Й.Шовкуна. – К. : КМ Академія ; Пульсари, 2001. – 396 с. – (Християнська філософія).
6. Ионов И.Н. Теория цивилизаций от античности до конца XIX века / И.Н. Ионов, В.М. Хачатурян. – СПб. : Алетейя, 2002. – 384 с.
7. Ионов И.Н. Цивилизационное сознание и историческое знание : проблемы взаимодействия / И.Н. Ионов ; [отв. ред. Л.П. Репина] ; Ин-т всеобщ. истории РАН. – М. : Наука, 2007. – 499 с.
8. Данилевский Н.Я. Россия и Европа : [взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому] / Н.Я. Данилевский ; сост., послесловие и комментарии С.А. Вайгачева. – М. : Книга, 1991. – 574 с. – (Историко-литературный архив).
9. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер [пер. с нем.]. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль)
10. Тойнбі А.Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів I-VI Д.Ч. Соммервелла : Т.1 / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. В. Шовкуна. – К. : Основи, 1995. – 614 с.
11. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : скорочена версія томів VII-X Д. Ч. Соммервелла : Т.2 / Арнольд Дж. Тойнбі ; пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. – К. : Основи, 1995. – 406 с.
12. Toynbee and History : Critical Essays and Reviews [ed. by M.F. Ashley Montagu]. – Boston : Porter Sargent Publishers, 1956. – xiv, 385 p.
13. Bagby Ph. History and Historians : Culture and History : Prolegomena to the Comparative Study of Civilizations / Philip Bagby. – London, Toronto : Longmans, Green & Company, 1958. – x, 244 p.
14. Quigley C. The Evolution of Civilizations : An Introduction to Historical Analysis / Carroll Quigley. – N.Y. : Macmillan, 1961. – 281 p.
15. Coulborn R. The Origin of Civilized Societies / Rushton Coulborn. – Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1959. – x, 200 p.
16. Кroeвeр A.L. Style and civilizations / A.L. Kroeвeр. – Ithaca : Cornell University Press, 1957. – viii, 191 p.
17. Callot É. Civilisation et civilisations : recherche d'une philosophie de la culture / Émile Callot. – Paris, Berger-Levrault, 1954. – 269 p.
18. Melko M. The Nature of Civilizations / Matthew Melko. – Boston, Mass. : Porter Sargent Publisher, 1969. – 204 p.
19. Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу : монографія / В.Г. Космина. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2011. – 310 с.
20. Вебер М. Избранное. Образ общества / Макс Вебер ; [пер. с нем. М.И. Левиной, А.В. Михайлова, С.В. Карпушиной]. – М. : Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры).
21. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер ; пер. с нем. – Ивано-Франковск : Ист-Вью, 2002. – 352 с.
22. Вебер М. Соціологія : загальноісторичні аналізи : політика / Макс Вебер ; пер. з нім., післямова та коментарі О. Погорілого. – К. : Основи, 1998. – 532 с.
23. Eisenstadt S.N. Revolution and the Transformation of Societies : A Comparative Study of Civilizations / S.N. Eisenstadt. – New York : Free Press, 1978. – 348 p.
24. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ : сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт ; пер. с англ. А.В. Гордона под ред. Б.С. Ерасова. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 416 с.
25. Kavolis V. Structure and Energy : Toward a Civilization-Analytic Perspective / Vytautas Kavolis // Comparative Civilizations Review. – Vol.1. –1979. – P.21-41.
26. Kavolis V. History of Consciousness and Civilization Analysis / Vytautas Kavolis // Comparative Civilizations Review. – Vol.17. – 1987. – P.1-19.
27. Kavolis V. Civilization Analysis as a Sociology of Culture / Vytautas Kavolis. – Lewiston, N.Y. : Edwin Mellen Press, 1995. – 234 p.
28. Fukuyama F. The End of History and the Last Man / Francis Fukuyama. – New York : Free Press, 1992. – 418 p.
29. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ. М.Б. Левина. – М. : АСТ, Ермак, 2004. – 588 с. – (Philosophy).
30. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / Samuel P. Huntington. – New York : Simon and Schuster, 1996. – 368 p.
31. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон ; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с. – (Philosophy).
32. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / Roland Robertson. – London : Sage, 1992. – 211 p.

33. Rethinking civilizational analysis / ed. by Said Amir Arjomand, Edward A. Tiryakian – London : Sage Publishers, 2004. – 260 p.
34. Tiryakian E.A. Civilizational Analysis : Renovating the Sociological Tradition / Edward A. Tiryakian // Rethinking civilizational analysis / ed. by Said Amir Arjomand, Edward A. Tiryakian. – London : Sage Publishers, 2004. – P.30-47.
35. Arnason J.P. Civilizations in Dispute : Historical Questions and Theoretical Traditions / Johann P. Arnason. – Leiden, Boston : Brill, 2003. – 380 p.
36. Eisenstadt S.N. Power, Trust, and Meaning : Essays in Sociological Theory and Analysis / Shmuel Noah Eisenstadt. – Chicago : University of Chicago Press, 1995. – 403 p.
37. Eisenstadt S. Comparative Civilisations and Multiple Modernities / Shmuel Noah Eisenstadt. – 2 Vols. – Leiden, Boston : Brill, 2003. – 1055 p.
38. Axial civilizations and world history / ed. by Johann P. Arnason, Shmuel N. Eisenstadt, Bjorn Wittrock. – Leiden, Boston : Brill, 2005. – 573 p.
39. Globalization and Civilizations / ed. by Mehdi Mozaffari. – London : Routledge, 2002. – 274 p.
40. Globalization and Civilizations : Are They Forces in Conflict? / ed. by Ali A. Mazrui, Patrick M. Dikirr, Shalahudin Kafrawi. – New York : Global Scholarly Publications, 2008. – 412 p.
41. Робертсон Р. Глокалізація: часопростір і гомогенність-гетерогенність / Роланд Робертсон // Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С.48-72. – (Серія «Зміна парадигми»; вип.12).
42. Inglis D. Civilizations or Globalization(s)? Intellectual Rapprochements and Historical World-Visions / David Inglis // European Journal of Social Theory. – 2010. – №13. – P.135-153.
43. Мартинов А.Ю. Історична соціологія: циклічна парадигма: монографія / А.Ю.Мартинов; Нац. універ-т внутр. справ; Укр. тов. сприяння сц. інноваціям. – К.: УАІД «Рада», 2004. – 288 с. – (Відкрита дослідницька концепція; вип. 3).
44. Knöbl W. Civilizational analysis and the problem of contingency [Електронний ресурс] / Wolfgang Knöbl // Bielefeld : COMCAD. – 2010. – №82. – Режим доступу: http://www.uni-bielefeld.de/tdrc/ag_comcad/downloads/workingpaper_82_Knoebl.pdf. – Назва з титулу екрану.
45. Arnason J.P. Civilizational Analysis : A Paradigm in the Making [Електронний ресурс] / Johann P. Arnason // Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS), Developed under the Auspices of the UNESCO, Oxford : Eolss Publishers, 2004. – Режим доступу: <http://www.eolss.net/ebooks/Sample%20Chapters/C04/E6-97-01-00.pdf>. – Назва з титулу екрану.
46. Braudel F. Grammaire des Civilisations / Fernand Braudel. – Paris : Arthaud : Flammarion, 1987. – 607 p.
47. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель; предисп. М. Эмара; пер. с фр. Б.А. Ситникова. – М.: Весь Мир, 2008. – 552 с. – (Тема).
48. Шемякин Я. Г. Проблема цивилизации в советской научной литературе 60-80-х годов / Я. Г. Шемякин // История СССР. – 1991. – №5. – С.86-103.
49. Барг М.А. Категории и методы исторической науки / М.А. Барг. – М.: Наука, 1984. – 343 с.
50. Барг М.А. Эпохи и идеи : становление историзма / М.А. Барг. – М.: Мысль, 1987. – 348 с.
51. Барг М.А. Индивид – общество – история / М.А. Барг // Новая и новейшая история. – 1989. – №2. – С.45-56.
52. Барг М.А. Категория «цивилизация» как метод сравнительно-исторического исследования : человеческое измерение / М.А. Барг // История СССР. – 1991. – №5. – С.70-86.
53. Барг М. Цивилизационный подход к истории : дань конъюнктуре или требование науки? / Михаил Барг // Коммунист. – 1991. – №3. – С.27-35.
54. Келле В.Ж. Соотношение формационного и цивилизационного подходов к анализу исторического процесса / В.Ж. Келле // Цивилизации : выпуск 2. – М.: Наука, 1993. – С.26-34.
55. Цивилизация, культура, личность / под. ред. В.Ж. Келле. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 224 с.
56. Ерасов Б.С. Религия, культура и цивилизация на Востоке: очерки общей теории / Б.С. Ерасов. – М.: Наука, 1990. – 207 с.
57. Ерасов Б.С. Социальная культурология : учебн. для студ. высш. уч. зав. : изд. третье, доп. и перераб. / Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 591 с.
58. Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учебное пособие для студентов вузов / сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 556 с.
59. Рашковский Е. Мировые цивилизации и современность : к методологии анализа / Е. Рашковский, В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 2001. – №12. – С.33-41.
60. Рашковский Е. Мировые цивилизации и современность : к методологии анализа / Е. Рашковский, В. Хорос // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – №1. – С.14-18.
61. Семенов Ю.И. Введение во всемирную историю : вып. 3 : история цивилизованного общества : XXX в. до н.э. – XX в. н.э. : уч. пособие / Ю.И. Семенов. – М.: МФТИ, 2001. – 208 с.
62. Пелипенко А.А. Культура как система / Андрей Анатольевич Пелипенко, Игорь Григорьевич Яковенко. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 376 с. – (Язык. Семиотика. Культура).
63. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта : социокультурная динамика России / А.С. Ахиезер; вступ. ст. С.Я. Матвеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998 – Т.2 : Теория и методология : словарь. – 594 с.
64. Яковенко И.Г. Цивилизационный анализ : проблемы метода / И.Г. Яковенко // Проблемы исторического познания : материалы международной конференции : Москва, 19-21 мая 1996 г. – М.: Наука, 1999. – С.84-91.

65. Яковенко И. Г. Познание России : цивилизационный анализ / И. Г. Яковенко. – М. : Наука, 2008. – 522 с.
66. Яковенко И. Г. Манихейство и гностицизм : культурные коды русской цивилизации / И. Г. Яковенко, А. И. Музыкантский. – М. : Русский путь, 2011. – 320 с.
67. Черняк Е. Б. Цивилиография : наука о цивилизации / Е. Б. Черняк ; Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории. – М. : Международные отношения, 1996. – 384 с.
68. Современная российская цивилизация : серия научных трудов / [под ред. А. Н. Аринина] ; Ин-т федерализма и гражд. общества. – М. : [СОВЕРО-Принт], 2000. – Кн. I : Личность. Общество. Федерация. – 2000. – 236 с.
69. Дмитриев В. Е. Коммунитарный поворот в философии истории : об историчности философских концептуализаций истории / В. Е. Дмитриев, И. А. Дмитриева // Способы постижения прошлого : методология и история исторической науки / отв. ред. М. А. Кукарцева. – М. : «Канон+» РООИ «Реабилитация», 2011. – С. 278-297.
70. Павленко Ю. В. История мировой цивилизации : философский анализ / Ю. В. Павленко. – 2-е изд. – К. : Феникс, 2004. – 760 с.
71. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів : ЛДУ ім. І. Франка, 1999. – 224 с.

Космина В. Г. Цивилизационный анализ всемирной истории как проблема историографии

В статье рассматриваются достижения и проблемы историографии в области цивилизационного анализа всемирной истории. Автор приходит к выводу, что этот анализ осуществлялся в пределах философии и социологии и не достигал уровня исторической науки – уровня фактов. Задачей является соединение теорий цивилизаций и методов исторической науки.

Ключевые слова: всемирная история, историография, цивилизационный анализ, методология истории, теория цивилизаций.

Kosmyna V. G. Civilizational analysis of world history as a problem of historiography

The article examines the achievements and problems of historiography in the field of civilizational analysis of world history. The author arrives at the conclusion, that this analysis was carried out within the limits of philosophy and sociology, and did not reach the level of history – the level of facts. The objective is to combine the theories of civilizations and the methods of history.

Key words: world history, historiography, civilizational analysis, methodology of history, theory of civilizations.

УДК 94(4-11):930.85:32(091)

О. М. Маклюк

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Стаття присвячена аналізу основних напрямів наукових досліджень з проблем історичної пам'яті. Автор представив основні шляхи реалізації політики пам'яті, що проводять країни Центральної і Східної Європи на етапі трансформації. Виявлено значення політики пам'яті в сучасному політичному житті європейських народів.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, місця пам'яті, маніпуляція, історична свідомість.

*Ті, хто не пам'ятають своєї історії,
приречені повторювати її.*

Дж. Сантаяна

Історія ХХ століття залишила трагічний слід в пам'яті як окремих людей, так і цілих народів. Відчуття колективної відповідальності і провини за минуле стали атрибутами нового покоління, у суспільстві сформувалися своєрідні комплекси – “комплекс вини”, “комплекс жертви”, які впродовж тривалого часу впливали і продовжують впливати на формування негативних уявлень про минуле, їх накопиченню в колективній свідомості, концентрації на історичних образах. Саме тому одним з актуальних для європейців стало питання: “Чи не краще забути про все, що було в ХХ столітті, і почати будувати стосунки заново?” На хвилі цих настроїв з'явився новий погляд на історичну політику – політика пам'яті. На певних етапах історичного розвитку ці питання були особливо важливими для багатьох народів: для Німеччини після завершення Другої світової війни, для США – після війни у В'єтнамі, по завершенню “холодної війни” вони набули нової актуальності для народів колишнього комуністичного табору, після розпаду Радянського Союзу для новоутворених держав.

Перш ніж приступити до аналізу проблеми, необхідно визначити зміст та співвідношення основних термінів – *історична пам'ять, політика пам'яті*. Під *історичною пам'яттю* ми розуміємо один з найскладніших феноменів суспільної свідомості, який складається з уявлень людей про минуле нації,